

РОЗДІЛ 5 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 001(477)(092):355.48(100)"1939/1945"
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2024.38.40>

В. І. ВЕРНАДСЬКИЙ ПРО ПРИРОДУ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

V. I. VERNADSKY ON THE NATURE OF STALIN'S TOTALITARIAN REGIME

Бортніков В.І.,

*доктор політичних наук,
професор кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

Бортнікова А.В.,

*доктор політичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

Метою статті є політологічний аналіз записів щоденника академіка В. І. Вернадського 1941 р. на предмет з'ясування оціночних суджень вченого щодо природи сталінського тоталітарного режиму. Матеріали щоденника під назвою «В. І. Вернадський: "Корінні зміни неминучі..."». З щоденників 1941 року» оприлюднено в березні 1988 р. в Літературній газеті. Нотатки щоденника, попри їх невеликий обсяг, дають змогу з'ясувати декілька принципових питань щодо світоглядних позицій мислителя. Це стало можливим завдяки оцінці вченим діяльності державного та партійного апарату СРСР, вади та недоліки яких далися взнаки на початковому етапі війни з фашистською Німеччиною. Показано, що події Другої світової війни та участь у ній Радянського Союзу розглядаються вченим у контексті глобальних зрушень, що визначальним чином впливають на зміни політичного ландшафту планети та формування ноосфери. З'ясовано, що В. Вернадський загалом позитивно оцінював роль більшовиків на чолі з Леніном і Сталіном в історії Росії. Глибокий аналіз природи сталінського політичного режиму дає підстави мислителю визначати його як тоталітарний, а Сталіна, як диктатора. Головну увагу в статті приділено висвітленню вад радянського політичного ладу, на які вказував мислитель. Ідеться про масові репресії в середовищі інтелігенції з відповідним зниженням морально-інтелектуального потенціалу комуністичної партії, некомпетентність військового керівництва, захоплення влади в партії службою державної безпеки тощо. Нищівній критиці піддається діяльність засобів масової інформації в особі ТАРС. Показано негативну роль, яку грав в історії КПРС номенклатурний принцип підбору і розстановки кадрів.

Ключові слова: В. І. Вернадський, ноосфера, Друга світова війна, фашизм, Сталін, комуністична партія, тоталітарний режим.

The purpose of the article is a political analysis of the diary entries of academician V. I. Vernadsky in 1941 in order to clarify the scientist's evaluative judgments on the nature of Stalin's totalitarian regime. The materials of the diary entitled «V. I. Vernadsky: "Fundamental changes are inevitable..."». From the 1941 year». Diaries published in March 1988 in the Literary Gazette. The diary notes, despite their small volume, allow us to clarify several fundamental questions about the thinker's worldview. This became possible owing to the scholarly assessment of the activities of the state and party apparatus of the USSR, whose flaws and shortcomings became apparent at the initial stage of the war with Nazi Germany. It has been shown that the events of the Second World War and the participation of the Soviet Union in it are considered by scientists in the context of global shifts that have a decisive impact on changes in the political landscape of the planet and the formation of the noosphere. It has been found that V. Vernadsky generally positively assessed the role of the Bolsheviks led by Lenin and Stalin in the history of Russia. An in-depth analysis of the nature of the Stalinist political regime allows the thinker to define it as totalitarian one and Stalin as a dictator. The main focus of the article is on highlighting the shortcomings of the Soviet political system, which the thinker pointed out. This refers to mass repression of the intelligentsia with a corresponding decline in the moral and intellectual potential of the Communist party, incompetence of the military leadership, seizure of power in the party by the state security service, etc. The activities of the mass media, represented by TASS, are subjected to devastating criticism. The negative role played in the history of the CPSU by the nomenclature principle of recruitment and placement of personnel has been shown.

Key words: V. I. Vernadsky, noosphere, World War II, fascism, Stalin, Communist party, totalitarian regime.

Постановка проблеми. Гібридна війна, з'ясування витоків імперіалістичної, загарбницької політики нашого північного сусіда. Її спрямування вочевидь впливає з природи путінського

політичного режиму, який не безпідставно визначають як різновид сучасного фашизму (рашизм), що неухильно еволюціонує до тоталітарної моделі суспільного устрою. Не випадково масові засоби російської пропаганди імплементують у масову свідомість громадян зразки тоталітарної ідеології, в карикатурній формі зображують цінності ліберальної демократії, водночас реабілітуючи і героїзуючи спадщину сталінізму. Як відомо, «вождь народів» спирався на розгалужений репресивний апарат, природа якого в процесі т. зв. соціалістичного будівництва радикальним чином трансформувалася – від захисту надбань революції, до інструменту боротьби за владу та похідної від неї – масових репресій. Дещо подібне ми спостерігаємо й в сучасній політичній історії Російської Федерації.

Аналіз останніх досліджень. Збройна агресія РФ проти України актуалізувала науковий інтерес до витоків ідеології й тоталітарних практик ХХ ст., унаочненням яких є сучасний «рашизм» – політичний режим в РФ, що за багатьма ознаками співставний з фашизмом [1; 2; 3; 4] та ін. Зокрема, комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики підтримав ініціативу українських науковців, експертів, журналістів, політологів, громадськості щодо введення до наукового, фахового і розмовного дискурсів терміну «рашизм» як визначення ідеології, вибудованої в Росії, що сьогодні виявляє себе у військових діях армії РФ в Україні та ставленні російського суспільства до цієї війни [5]. Попри існування великої кількості публікацій, що так чи інакше визначають ідеологію путінського політичного режиму, єдиного трактування цього феномену немає, оскільки він включає еkleктичну суміш різних світоглядних позицій та ідейних напрямів агресивного антидемократичного, великодержавного та шовіністичного спрямування.

На влучне твердження вітчизняного політолога П. Гай-Нижника, базові засади рашизму складає «схрещення відроджуваних радянських пропагандистських кліше, глорифікація імперської історичної спадщини й патріотична істерія...», що міксувався в Москві у незбагненну суміш з елементів сталінізму, фашизму, гітлеризму та царецезаризму й який згодом набуде ємкої дефініції – рашизм, однією з засадничих складових якого стала авторитарна диктатура та ідеологія путінізму в Російській Федерації» [1, с. 113].

Реінкарнація сталінізму як ідейного підґрунтя путінського режиму потребує уважного ставлення до оцінки ролі КПРС та її вождів в історії людства видатними постатями того часу, включно академіка В. Вернадського. Під час перебудови та гласності, що передували розпаду СРСР, почали масово оприлюднювати архівні матеріали та відомості з інших джерел, що в силу зрозумілих при-

чин радянська влада вважала за потрібне приховувати від широкого загалу. До таких матеріалів відносяться й фрагменти щоденників В. Вернадського різних років. Предметом аналізу статті є публікація в Літературній газеті: «В. І. Вернадський: “Корінні зміни неминучі...”». З щоденників 1941 року», яка побачила світ у березні 1988 р. [6].

Метою статті є політологічний аналіз нотаток щоденника В. І. Вернадського 1941 р. на предмет з'ясування оціночних суджень вченого щодо причин сталінського тоталітарного режиму.

Виклад основного матеріалу. Видатний український мислитель, засновник низки нових наукових напрямів, перший президент Української академії наук Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) залишив інтелектуальну спадщину, осягнення якої потребує зусиль не одного покоління дослідників. Його вчення про перетворення біосфери в ноосферу (сферу розуму), що виникає завдяки діяльності людей у всіх її формах і проявах, так чи інакше передбачало рефлексію на глобальні зміни політичного ландшафту планети, що виникли в ході Другої світової війни, місце західних демократій й сталінського політичного режиму в протистоянні з «гітлеризмом» тощо. Як зазначав вчений, ноосфера, в якій ми живемо – «є головним регулятором мого розуміння довкружжя». «Сьогодні я наочно відчуваю “світовий” стихійний процес – зародження в бурі і грозі **ноосфери**» – констатував філософ [6].

Лейтмотивом відомостей щоденника цього періоду, став напад фашистської Німеччини на Радянський Союз з відповідною реакцією вченого на дії радянського уряду та його керівництва на чолі зі Сталіним. У записі від 23 червня 1941 р. невдачі на фронті В. Вернадський пояснював стратегічними прорахунками та некомпетентністю військово-політичного керівництва, яке «знову, як <у війні> з Фінляндією, влада прогавила. Багато хто думав, що Англія за наш рахунок змовиться з Німеччиною <...>. Я вважав це неможливим». Така позиція академіка зумовлена ознайомленням ним із змістом промови У. Черчилля в англійському парламенті 13 травня 1940 р., де Прем'єр-міністр Великобританії рішуче виступив проти союзу з Гітлером.

16 жовтня 1941 р. В. Вернадський фіксує погіршення масових настроїв у зв'язку з поразками радянської армії на фронті. Він зазначає, що вочевидь «проявляється слабкість вождів нашої армії і реально допускається можливість взяття Москви і розгрому».

Вчений об'єктивно оцінював місце Сталіна в партійній ієрархії, коли писав: «Мені здається, з 1930 року в партійному середовищі усвідомили силу **Сталіна – він стає диктатором**». Підтвердженням цієї тези є запис, де йдеться про утворення 1 липня 1941 р. у складі Сталіна, Молотова,

Ворошилова, Маленкова, Берія Державного комітету оборони, що на думку В. Вернадського є уособленням «ідейної диктатури Сталіна». Наведені цитати записів щоденника показують, що поняття «диктатура Сталіна» у висловленні вченого є констатацією реального стану справ в радянському суспільстві і зовсім не передбачає ціннісної конотації, тим більше негативної.

Як засвідчують матеріали щоденника, В. Вернадський загалом позитивно оцінював роль більшовиків, зокрема Леніна і Сталіна, в історії Росії. Так у серпні 1941 р. він писав, «історично зрозуміло, що не дивлячись на багато гріхів ..., у середньому вони <більшовики> вивели Росію на новий рівень. ... історично Ленін і Сталін стояли на правильному шляху».

В. Вернадський не мав однозначно негативного ставлення до міжнародної політики Сталіна й очолюваної ним комуністичної партії, водночас намагаючись досягнути масштаби протистояння ворогуючих сторін: «Вірогідно, несподівано для всіх з'явилося величезного значення світове явище: перемога червоного інтернаціоналу – нашої Комуністичної партії – як історичного явища євразійської держави».

Щодо оцінки особи Сталіна, то складається враження, що В. Вернадський відносився до нього з пієтетом – відверто схвальні відгуки переважаються поміркованою критикою. Наприклад, виступ Сталіна по радіо 3 липня 1941 р. він характеризував як «дуже гарний і розумний». Інша відома промова російського керівника 7 листопада 1941 р. на параді на Красній площі, на твердження вченого, «здійснила величезне враження» і вона є промовою «неодмінно дуже розумної людини». Масові страти «найкращих людей своєї партії», що відбувалися за наказом російського диктатора, В. Вернадський схильний класифікувати як «головну помилку», що зроблена ним «під впливом помсти або страху».

Викликає інтерес оцінка тогочасної інформаційної політики радянського уряду, що зводилася до замовчування, брехні і загалом до суцільної пропаганди, природа та зміст якої в тоталітарних режимах залишається незмінною. Вчений піддав нищівній критиці діяльність головного органу ретрансляції радянської пропаганди – ТАРС (Телеграфна агенція Радянського Союзу). 23 червня, тобто на другий день після нападу фашистської Німеччини, він занотував, що «бездарна ТАРС» зі своєю інформацією, «повідомляє брудню і зовсім не задовольняє. Ще ніколи це не було так яскраво, як зараз». На його переконання, на чолі інформаційної служби стоять «бездарні, обмежені люди <...>, це видно з їх статей та їх виступів». У жовтні 1941 р., після втрати Києва і Полтави, вчений відмічає зміни в настроях у суспільстві, оскільки багато хто перестав вірити офіційним новинам:

«радіо – бездарне і часто нерозумне – <повідомляє> про дрібниці, коли чекають достовірних даних, його починають менше слухати». Згодом, 25 листопада 1941 р., ми натрапляємо на запис, який знову негативно характеризує інформаційну політику влади: «Надгидке бездарне радіо вочевидь малює відрив влади від населення».

Головним напрямом історіософських роздумів академіка було не лише розуміння вад тогочасного державного устрою і політики комуністів, що потребують «корінних змін», а й визнання базових засадах ліберальної демократії: права вільно розпоряджатися «засобами виробництва» та свободи думки, «без яких жодна рівність є неможливою». «Наш лад це яскраво засвідчує, коли мільйони людей перетворені – “тимчасово” – у в'язнів: свого роду рабство» – констатував він. Розкриваючи тоталітарну сутність тогочасного політичного режиму мислитель писав: «У світовому зіткненні ми тоталітарна держава – попри тим принципам, які спрямовували нашу революцію... Три <чотири> факти кидаються в очі, що різко суперечать словам та ідеям комунізму».

1. Подвійний на словах уряд – Ц <ентральний> К <комітет> П <партії> <більшовиків> і Совнарком (Рада народних комісарів – В. Б.). Справжня влада – Ц <ентрального> К <комітету> і навіть диктатура Сталіна).

2. Держава в державі: влада – реальна – ДПУ (Державне політичне управління – відомство державної безпеки при НКВС – авт.) та її багаторічних перетворень. Це – нарід, гангрена, що роз'їдає партію – але без неї у реальному житті вона не може обійтись. У результаті – мільйони ув'язнених-рабів... .

3. Діяльність Єжова – вірогідно давно божевільного або зрадника, що винищив еліту партії... .

4. Винищення ДПУ і партією власної інтелігенції – людей, які здійснили революцію... .

Формування якісного складу керівного апарату органів державної влади та управління в СРСР визначав номенклатурний принцип підбору та призначення кадрів. Сутність номенклатурної системи полягала в способах та механізмах відбору вищої керівної верстви суспільства, коли призначення осіб на всі більш-менш значимі керівні посади здійснювалося лише за згодою та рекомендацією відповідних вищих партійних органів. Чим вище державна посада – тим вищий орган партії затверджував працівника: від районних і міських партійних бюро до центрального комітету партії. Запровадження номенклатурного принципу призначення керівників підприємств, установ та організацій, у тому числі в системі місцевого самоврядування, ставало водночас ефективним засобом забезпечення панування та контролю комуністичної партії над усіма сферами життєдіяльності радянського суспільства. Наприклад,

номенклатура Волинського обкому КПУ в березні 1945 р. нараховувала 1997 працівників різних галузей та сфер суспільства [7, с. 260].

Крім масових репресій найкращих представників інтелігенції у 1930–1940-х рр., саме номенклатурний принцип відбору кадрів став однією з причин погіршення якісного складу керівництва партії. Це сталося тому, що корпус таких працівників поступово перетворювався в замкнену корпорацію, членами якої могли бути люди лише з відповідними характеристиками. Вони, за незначним винятком, повинні були бути членами КППРС, мати відповідне соціальне походження і національність. Особливе, а часто й вирішальне значення мало явище nepотизму – протекція або родинні зв'язки. Від якості партійної номенклатури значної мірою залежали успіхи та невдачі будівництва нового ладу, зокрема перемога над фашистською Німеччиною.

У цьому контексті надзвичайний інтерес викликають міркування вченого щодо якісного складу комуністичної партії. У листопаді 1941 р., коли німці стояли на порозі Москви, Володимир Іванович занотував: «Великі невдачі нашої влади – результат послаблення її культурності: середній рівень комуністів – і морально і інтелектуально – нижче середнього рівня безпартійних. Він сильно впав в останні роки – у в'язницях, заслання і страчені кращі люди партії, що робили революцію, і кращі люди країни. Це позначилося дуже виразно в перших сутичках у Фінляндській війні, і зараз проявляється катастрофічно». Ця тенденція на думку академіка посилюється проникненням до партії елементу злодіїв і т. п. «буржуазними звичками» елементів.

Роздуми про моральну та інтелектуальну деградацію комуністичної партії більшовиків перегукуються з міркуваннями іншого видатного вченого сучасності, лауреата Нобелівської премії Фридриха А. фон Гайека, викладених ним у широко відомій праці «Шлях до рабства». Вчений зазначав, що ідею політичної партії, яка охоплює всю діяльність людини, від колиски до могили, претендуючи на визначення її поглядів на все, і яка захоплено перетворює всі проблеми на питання партійної ідеології, вперше втілили в життя соціалісти [8, с. 102].

За висновками Ф. А. фон Гайека, існують три причини, чому таку достатньо численну і потужну групу з відносно однорідними поглядами, найімовірніше, створять не кращі, а, навпаки, гірші представники суспільства.

По-перше, чим вищий інтелектуальний рівень та чим кращу освіту мають люди, то різноманітніші в них погляди та смаки, а отже вони, вочевидь, не будуть готові одноставно підтримувати єдину систему цінностей. Найбільша група людей з однаковими цінностями – це водночас люди

з нижчими моральними стандартами. Інакше кажучи, це найчисленніша група людей, яких поєднує найменший спільний моральний знаменник.

По-друге, простіше заручитися підтримкою людей легковірних і слухняних, які не мають жодних власних переконань і готові прийняти будь-яку готову систему цінностей, яку лише потрібно вбити їм в голову, часто й гучно повторюючи те саме.

По-третє, людині за її природою простіше дійти згоди з іншими на підставі негативної програми – ненависті до спільного ворога, заздрості до тих, хто кращий за нас, – ніж для реалізації якогось позитивного завдання. Протиставлення «ми» і «вони», спільна боротьба з тими, хто не з нами, – ключові складники будь-якого вірування, яке міцно пов'язує людей, готових до спільних дій. Вони переконані, що таким чином вони отримують значно більшу свободу дій, ніж за будь-якої позитивної програми. Ворог – чи то внутрішній, як «єврей» або «куркуль», чи то зовнішній – завжди залишається обов'язковим інструментом будь-якого диктатора [Там само, с. 121].

Попри те, що В. Вернадський вважав, що кардинальні зміни є «непідсильними для влади», він накреслив низку заходів, спрямованих на виправлення ситуації. На думку мислителя єдиним виходом для влади є: 1) реорганізація – корінна – ДПУ та його традицій: чи можливо це <?> і 2) повна невдача постачання населення потрібними предметами вжитку після 24 років <Радянської влади> – тобто неправильна організація, коштовна і така, що призводить до голоду і зубожіння, – торгівлі. ...у майбутньому неминучі корінні зміни, – особливо на тлі перемоги нашої і англосаксонських демократій...».

Між іншим, Володимир Іванович критично ставився до таких ідеологічних новацій радянської влади як перейменування історичних назв топонімів на честь керівників та видатних діячів держави. «Жахливо неприємне враження в мене, – писав він у липні 1941 р., – від заміни історичних назв міст – Горький (Н <ижній> Новгород). Молотов (Пермь), Калінін (Тверь)».

В. Вернадський висловлював надію на те, що близьке майбутнє принесе багато несподіваного і «корінні зміни умов нашого життя». Проте він задавався питанням «Чи знайдуться люди для цього?». Водночас вчений висловлював сподівання, що після перемоги над фашистами, «великі демократичні ідеї позбавляться від тимчасових наростів, як ДПУ, яке фактично розкладає партію більшовиків».

Висновки. Отже, оприлюднені матеріали щоденника В. Вернадського, попри їх невеликий обсяг, дають змогу з'ясувати декілька принципових питань щодо світоглядних позицій мислителя.

Їх унаочнення стало можливим завдяки оцінці вчешим діяльності державного та партійного апарату Радянського Союзу, тоталітарна природа якого яскраво проявилася в ході Другою світової війни.

По-перше, усі глобальні події, що відбувалися в світі напередодні та в ході Другої світової війни, включно утворення «євразійської держави», вписуються в контекст «ноосфери», зміст якої визначає не лише діяльність людей, а й політичних партій;

По-друге, В. Вернадський загалом позитивно оцінював революційно-перетворюючу місію більшовиків на чолі з Лениним і Сталіним;

По-третє, вчений засуджував існуючу модель державного устрою з «подвійним урядом», коли ЦК партії панує над урядом – Радою Народних Комісарів;

По-четверте, масові репресії, що визначали сутність сталінського тоталітарного режиму, В. Вернадський схильний відносити до «помилок» Сталіна;

По-п'яте, В. Вернадський звернув увагу на головну рису, що характеризувала тогочасний злочинний репресивний політичний режим в СРСР – панування органів державної безпеки (ДПУ) над партійним апаратом. У такий спосіб він мимоволі виправдовує «архітектора» цієї системи – Сталіна.

Це висновки, так би мовити «лежать на поверхні». Насправді, більш ґрунтовний аналіз творчості В. Вернадського потребує значно більшого емпіричного матеріалу, що містить багатотомна спадщина мислителя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гай-Нижник П. «Неонацизм» у публічній риторичі В. Путіна: динаміка сенсових змін (2004 – початок 2022 рр.). *Політичні дослідження*. 2024. № 1 (7). С. 110–134.
2. Коваль І., Кисляк Л. Рашизм як генеза путинізму. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 42. С. 239–245.
3. Рябчук М. Називаючи речі своїми іменами. Російська пропагандистська риторика як вірогідний доказ геноцидних намірів. *Політичні дослідження*. 2023. № 2 (6). С. 146–161.
4. Чупрій Л., Льовкіна О., Далекорей А. Ідеологія «рашизму» як основа інформаційно-психологічних операцій РФ проти України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2024. Вип. 53. С. 212–219.
5. Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики закликає журналістів та медіаорганізації до повноцінного і частого вживання слова «рашизм» та похідних від нього. *Інформаційне управління Верховної Ради України*. 12 травня 2022 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/print/222804.html> (дата звернення: 21.08.2024).
6. В. І. Вернадський: «Корінні зміни неминучі...». З щоденників 1941 року. *Литературная газета*. 1988. 16 марта. С. 13.
7. Бортніков В. І., Пархом'юк А. І. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944–2009 рр.): монографія. Луцьк: Волин. нац. університет, 2009. 349 с.
8. Гаєк Ф. Шлях до рабства / пер. з англ. Сергій Рачинський. Київ: Наш формат, 2022. 208 с.